

PRAWA CZŁOWIEKA I SYSTEMY ICH OCHRONY

Niestacjonarne Zaoczne Studia Prawa

Semestr zimowy 2021/2022

Krajowy system ochrony praw człowieka

mgr Kinga Drewniowska
Katedra Prawa Konstytucyjnego
Uniwersytet Wrocławski

ŚRODKI OCHRONY PRAW I WOLNOŚCI

Środki ochrony praw i wolności w Konstytucji RP:

- prawo do sądu (**art. 45 Konstytucji RP**)
- prawo do wynagrodzenia za szkody wyrządzone niezgodnym z prawem działaniem organów władzy publicznej (**art. 77 Konstytucji RP**),
- prawo do zaskarżania decyzji i orzeczeń – zasada dwuinstancyjności postępowania (**art. 78 Konstytucji RP**),
- wniosek do Rzecznika Praw Obywatelskich (**art. 80 Konstytucji RP**),
- skarga konstytucyjna (**art. 79 Konstytucji RP**).

PRAWO DO ODSZKODOWANIA ZA BEZPRAWNE DZIAŁANIE ORGANÓW PAŃSTWA

Art. 77 Konstytucji RP

1. **Każdy** ma prawo do wynagrodzenia szkody, jaka została mu wyrządzona przez niezgodne z prawem działanie organu władzy publicznej.
2. Ustawa nie może nikomu zamykać drogi sądowej dochodzenia naruszonych wolności lub praw.

- nieograniczony podmiotowo krąg uprawnionych (każdy, kto poniósł szkodę)
- zobowiązaniem do naprawienia szkody jest wykonujący władzę publiczną (szerokie określenie organu władzy publicznej)
- w pojęciu „działania” mieszczą się zarówno zachowania czynne, jak i zaniechania, pod warunkiem, że obowiązek działania jest odpowiednio skonkretyzowany
- odpowiedzialność oparta na zasadzie ryzyka, a nie winy
- związek przyczynowo-skutkowy między niezgodnością działania organów władzy publicznej z prawem a wystąpieniem szkody

"Pojęcie "władzy publicznej" w rozumieniu art. 77 ust. 1 Konstytucji RP obejmuje wszystkie władze w sensie konstytucyjnym – ustawodawczą, wykonawczą i sądowniczą. Należy podkreślić, że pojęcia organu państwa oraz organu władzy publicznej nie są tożsame. **W pojęciu "władzy publicznej" mieszczą się bowiem także inne instytucje niż państwowe lub samorządowe, o ile wykonują funkcje władzy publicznej w wyniku powierzenia czy przekazania im tych funkcji przez organ władzy państwowej lub samorządowej.** Wykonywanie władzy publicznej dotyczy wszelkich form działalności państwa, samorządu terytorialnego i innych instytucji publicznych, które obejmują bardzo zróżnicowane formy aktywności. Wykonywanie takich funkcji łączy się z reguły, chociaż nie zawsze, z możliwością władczego kształtowania sytuacji jednostki. Dotyczy to obszaru, na którym może dojść do naruszenia praw i wolności jednostki ze strony władzy publicznej. Nazwa "organ" władzy publicznej użyta w art. 77 ust. 1 Konstytucji RP oznacza instytucję, strukturę organizacyjną, jednostkę władzy publicznej, z której działalnością wiąże się wyrządzenie szkody, nie zaś organ osoby prawnej w kategoriach prawa cywilnego. **Odpowiedzialność oparta na tym przepisie obciąża strukturę (instytucję), a nie osoby z nią związane (jej funkcjonariuszy).** Podstawowe znaczenie ma ustalenie, czy działanie organu władzy publicznej związane jest z realizacją jego prerogatyw. Formalny charakter powiązań pomiędzy bezpośrednim sprawcą szkody a władzą publiczną jest mniej istotny. Ustalenie statusu osoby, która jest bezpośrednim sprawcą szkody ułatwia jednak przypisanie danego działania organowi władzy publicznej"

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 4 grudnia 2001 r., sygn. akt SK 18/00

KAZUS NR 1

Art. 37 ust. 4 ustawy z dnia 29 grudnia 1992 r. o radiofonii i telewizji nakłada na Krajową Radę Radiofonii i Telewizji (KRRiT) obowiązek wydania rozporządzenia określającego dane, jakie powinien zawierać wniosek o udzielenie koncesji na rozpowszechnianie programów radiowych i telewizyjnych, a także szczegółowy tryb postępowania w sprawie udzielania i cofania koncesji. Ustawodawca dodał do art. 37 ust. 5, zgodnie z którym to przepisem w przypadku niewydania przez KRRiT właściwego rozporządzenia osoba, która poniosła z tego tytułu szkodę (np. w okresie, kiedy nie było rozporządzenia i niemożliwe było ubieganie się nadawcy o przedłużenie koncesji), nie może domagać się jej naprawienia.

1. Czy wprowadzona nowelizacja jest zgodna z konstytucyjnym prawem do wynagrodzenia szkody wyrządzonej niezgodnym z prawem działaniem władzy publicznej (art. 77 ust. 1 Konstytucji RP)?

PRAWO DO ZASKARŻANIA ORZECZEŃ I DECYZJI WYDANYCH PRZEZ ORGANY I INSTANCJI

Art. 78 Konstytucji RP

Każda ze stron ma prawo do zaskarżenia orzeczeń i decyzji wydanych w pierwszej instancji. Wyjątki od tej zasady oraz tryb zaskarżania określa ustawa.

- szerokie spektrum zaskarżalnych rozstrzygnięć, niezależnie od nazwy nadawanej im przez ustawy zwykłe (m.in. wyrok, postanowienie, zarządzenie, mandat karny, uchwała)
- szerokie rozumienie pojęcia strony (przez stronę należy rozumieć jednostki, których statusu prawnego dotyczy sprawa);
- pojęcie strony jako pojęcie autonomiczne
- prawo do zaskarżenia orzeczeń i decyzji nie ma charakteru absolutnego (ustrojodawca upoważnił wyraźnie ustawodawcę do wprowadzenia wyjątków od zasady zaskarżalności)

RZECZNIK PRAW OBYWATELSKICH

Art. 208 Konstytucji RP

1. Rzecznik Praw Obywatelskich stoi na straży wolności i praw człowieka i obywatela określonych w Konstytucji oraz innych aktach normatywnych.
2. Zakres i sposób działania Rzecznika Praw Obywatelskich określa ustawa.

Art. 209 Konstytucji RP

1. Rzecznik Praw Obywatelskich jest powoływany **przez Sejm za zgodą Senatu na 5 lat.**
2. (...)

Art. 210 Konstytucji RP

Rzecznik Praw Obywatelskich jest w swojej działalności niezawisły, niezależny od innych organów państwowych i odpowiada jedynie przed Sejmem na zasadach określonych ustawie.

Art. 212 Konstytucji RP

Rzecznik Praw Obywatelskich corocznie informuje Sejm i Senat o swojej działalności oraz o stanie przestrzegania wolności i praw człowieka i obywatela.

WNIOSEK DO RZECZNIKA PRAW OBYWATELSKICH

Art. 80 Konstytucji RP

Każdy ma prawo wystąpienia, na zasadach określonych w ustawie, do Rzecznika Praw Obywatelskich z wnioskiem o pomoc w ochronie swoich wolności lub praw naruszonych przez organy władzy publicznej.

- szeroki zakres podmiotowy (każdy podmiot, który potrafi dowieść, że jego wolności lub prawa zostały naruszone)
- wniosek do Rzecznika Praw Obywatelskich jest odformalizowany (wolny od opłat, nie wymaga zachowania szczególnej formy)
- wniosek powinien zawierać oznaczenie wnioskodawcy, osoby której wolności i praw sprawa dotyczy, a także określać zwięźle przedmiot sprawy
- podmiot składający wniosek do Rzecznika Praw Obywatelskich **nie ma obowiązku** **uprzedniego wyczerpania przysługujących mu środków ochrony praw i wolności**

SKARGA KONSTYTUCYJNA

Art. 79 Konstytucji RP

1. Każdy, czyje konstytucyjne wolności lub prawa zostały naruszone, ma prawo, na zasadach określonych w ustawie, wnieść skargę do Trybunału Konstytucyjnego w sprawie zgodności z Konstytucją ustawy lub innego aktu normatywnego, na podstawie którego sąd lub organ administracji publicznej orzekł ostatecznie o jego wolnościach lub prawach albo o jego obowiązkach określonych w Konstytucji.
2. Przepis ust. 1 nie dotyczy praw określonych w art. 56.

SKARGA KONSTYTUCYJNA → specjalny środek prawny służący jednostce do uruchomienia postępowania przed sądem konstytucyjnym w celu ochrony konstytucyjnych praw i wolności naruszonych przez akty organów państwa

SKARGA KONSTYTUCYJNA – ZAKRES PODMIOTOWY

„Każdy, czyje konstytucyjne wolności lub prawa zostały naruszone (...)”

osoby posiadające obywatelstwo polskie, cudzoziemcy, apatrydzy, osoby prawne
ALE: ze skargi konstytucyjnej nie mogą korzystać cudzoziemcy, jeżeli jej podstawą jest prawo do azylu lub prawo do ubiegania się o status uchodźcy

- jednostka wnosząca skargę musi być podmiotem danej wolności lub prawa konstytucyjnego,
- skarga konstytucyjna opiera się na **zasadzie bezpośredniości**, więc tylko ten, czyje prawo zostało naruszone może zainicjować postępowanie przed Trybunałem Konstytucyjnym

„(...) osobom prawnym [skarga konstytucyjna] przysługuje tylko wtedy, gdy są beneficjentami określonych praw podstawowych.”

Postanowienie Trybunału Konstytucyjnego z dnia 21 marca 2000 r., sygn. akt SK 6/99

„(...) Pewne prawa, np. prawo własności (...) muszą – z istoty systemu gospodarczego – obejmować nie tylko osoby fizyczne, ale też podmioty gospodarcze nie będące osobami fizycznymi. W konsekwencji (...) [należy przyjąć] zdolność osób prawnych do wniesienia skargi. Przyjęcie takiego stanowiska podyktowane jest nie tyle zamiarem wzmocnienia pozycji osób prawnych, co dążeniem do intensyfikacji ochrony jednostek, które bądź to tworzą osobę prawną (w przypadku osób prawnych typu korporacyjnego), bądź to korzystają z jej działalności (w przypadku osób prawnych typu zakładowego)”.

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 8 czerwca 1999 r., sygn. akt SK 12/98

„Na gruncie Konstytucji mamy do czynienia z wyraźnym zróżnicowaniem pozycji prawnej osób fizycznych i osób prawnych prawa prywatnego oraz pozycji jednostek samorządu terytorialnego. (...) **Uzależnienie zakresu zastosowania art. 79 ust. 1 Konstytucji wyłącznie do osobowości prawnej skarżącego prowadziłoby do wniosku, że również Skarb Państwa może występować ze skargą konstytucyjną. Sytuacja taka zaprzeczałaby całkowicie istocie skargi konstytucyjnej i oznaczałaby, że państwo może występować ze skargą przeciwko sobie (...)**”.

Postanowienie Trybunału Konstytucyjnego z dnia 23 lutego 2005 r., sygn. akt Ts 35/04

Zakres wzorców kontroli ze strony Trybunału Konstytucyjnego „ogranicza się do przepisów statuujących wolności lub prawa, a zatem – będących podstawą normy prawnej adresowanej do obywatela, kształtującej jego sytuację prawną i dającej mu możliwość wyboru zachowania się (...). **Nie stanowią więc właściwego wzorca normy ogólne określające zasady ustrojowe i normy adresowane do ustawodawcy (...)** Art. 79 ust. 1 Konstytucji nie przewiduje zaskarżenia z powodu niezgodności aktu normatywnego z umową międzynarodową (...) Także preambuła Konstytucji (...) na pewno nie zawiera norm będących źródłem wolności i praw”.

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 13 stycznia 2004 r., sygn. akt SK 10/03

„Zakres podmiotowy skargi konstytucyjnej obejmuje osoby fizyczne oraz osoby prawne. Te ostatnie przedmiotem skargi konstytucyjnej mogą uczynić jednak naruszenie tylko tych praw konstytucyjnych, które im przysługują. **Skarga konstytucyjna nie ma więc charakteru *actio popularis*, a w związku z tym nie można za jej pomocą dochodzić ochrony praw i wolności innych podmiotów, jak również nie można występować w imieniu innych osób, nawet gdy wyrażą one na to zgodę”.**

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 11 maja 2016 r., sygn. akt SK 16/14

PRZESŁANKI MATERIALNE SKARGI KONSTYTUCYJNEJ

Uznanie, że ze skargą konstytucyjną może wystąpić *"każdy, czyje konstytucyjne wolności lub prawa zostały naruszone"* oznacza sformułowanie trzech materialnych przesłanek skargi konstytucyjnej. Należą do nich:

- **interes osobisty** → skarżący wskazując na interes osobisty powinien dowieść, że jest **osobiście** zainteresowany w usunięciu naruszenia przyznanych mu praw podmiotowych,
- **interes prawny** → skarżący powinien wykazać, iż naruszenie jego konstytucyjnych praw warunkuje jego pozycję prawną; interesu prawnego nie można utożsamiać z interesem publicznym,
- **interes realny** → naruszenie konstytucyjnych praw i wolności nie może mieć charakteru potencjalnego, hipotetycznego; nie wystarczy jedynie możliwość zaistnienia w przyszłości naruszenia danego prawa konstytucyjnego – naruszenie musi być dokonane w przeszłości lub trwać w chwili złożenia skargi konstytucyjnej

Przy wniesieniu skargi konstytucyjnej obowiązuje **tzw. zasada subsydiarności**, stanowiąca, że ze skargą konstytucyjną można wystąpić dopiero po wykorzystaniu przez daną osobę wszystkich innych przysługujących środków ochrony (**nie bierze się tu pod uwagę środków o charakterze nadzwyczajnym!**)

SKARGA KONSTYTUCYJNA – ZAKRES PRZEDMIOTOWY

- przedmiotem skargi konstytucyjnej jest **ustawa** lub **inny akt normatywny**, a nie konkretne orzeczenie lub decyzja, która na ich podstawie została wydana
- **akt normatywny** → normy o charakterze generalnym i abstrakcyjnym
- konieczność wskazania **wzorca**, jaki został naruszony przez ustawę lub akt normatywny (wzorcem jest prawo lub wolność zawarta w Konstytucji RP)
- *Czy przedmiotem skargi konstytucyjnej mogą być akty prawa miejscowego?*
- *Czy przedmiotem skargi konstytucyjnej mogą być akty wydane przez organy Unii Europejskiej?*

„Zdaniem Trybunału Konstytucyjnego, aktem normatywnym, w rozumieniu art. 79 ust. 1 Konstytucji, może być nie tylko akt normatywny wydany przez któryś z organów polskich, ale także – po spełnieniu dalszych warunków – akt wydany przez organ organizacji międzynarodowej, której członkiem jest Rzeczpospolita Polska. Dotyczy to w pierwszym rzędzie aktów należących do prawa Unii Europejskiej, stanowionych przez instytucje tej organizacji. Akty takie wchodzi bowiem w skład obowiązującego w Polsce porządku prawnego, wyznaczając sytuacje prawne jednostki.”

WYMOGI FORMALNE SKARGI KONSTYTUCYJNEJ

- **przymus adwokacko-radcowski** → skarga konstytucyjna musi zostać sporządzona przez adwokata lub radcę prawnego; wyjątkiem jest sytuacja, w której skarżącym jest sędzia, prokurator, adwokat, radca prawny, notariusz, profesor lub doktor habilitowany nauk prawnych
- **termin** → **3 miesiące** od daty doręczenia prawomocnego wyroku, ostatecznej decyzji lub innego rozstrzygnięcia wydanego na podstawie zakwestionowanego aktu normatywnego (**termin zawity**)
- **forma pisemna (spełnienie wymogów pisma procesowego)** → wskazanie określonego przepisu ustawy lub innego aktu normatywnego, na podstawie którego sąd lub organ administracji publicznej orzekł ostatecznie o wolnościach lub prawach określonych w Konstytucji RP, wskazanie, która wolność lub prawo zdaniem skarżącego zostały naruszone, opis stanu faktycznego sprawy, dołączenie wyroku, decyzji lub innego rozstrzygnięcia wydanego na podstawie zakwestionowanego przepisu ustawy/aktu normatywnego wraz ze wskazaniem daty doręczenia, dołączenie pełnomocnictwa szczególnego (*art. 53 ustawy o organizacji i trybie postępowania przed Trybunałem Konstytucyjnym*)

Art. 36 ustawy o organizacji i trybie postępowania przed Trybunałem Konstytucyjnym

W zakresie nieuregulowanym w ustawie do postępowania przed Trybunałem stosuje się odpowiednio przepisy ustawy z dnia 17 listopada 1964 r. – Kodeks postępowania cywilnego (Dz. U. z 2019 r. poz. 1460, z późn. zm.).

Art. 165 k.p.c.

§ 1. Terminy oblicza się według przepisów prawa cywilnego.

§ 2. Oddanie pisma procesowego w formie przesyłki poleconej w polskiej placówce pocztowej operatora pocztowego w rozumieniu ustawy z dnia 23 listopada 2012 r. – Prawo pocztowe lub w placówce podmiotu zajmującego się doręczaniem korespondencji na terenie Unii Europejskiej jest równoznaczne z wniesieniem go do sądu.

Art. 112 k.c.

Termin oznaczony w tygodniach, miesiącach lub latach kończy się z upływem dnia, który nazwą lub datą odpowiada początkowemu dniowi terminu, a gdyby takiego dnia w ostatnim miesiącu nie było – w ostatnim dniu tego miesiąca. Jednakże przy obliczaniu wieku osoby fizycznej termin upływa z początkiem ostatniego dnia.

Art. 115 k.c.

Jeżeli koniec terminu do wykonania czynności przypada na dzień uznany ustawowo za wolny od pracy lub na sobotę, termin upływa następnego dnia, który nie jest dniem wolnym od pracy ani sobota.

POSTĘPOWANIE PRZED TRYBUNAŁEM KONSTYTUCYJNYM

- **tzw. kontrola wstępna** → TK w składzie 1 sędziego bada dopuszczalność wniesienia skargi konstytucyjnej; w przypadku niespełnienia wszystkich wymogów możliwe jest wydanie zarządzenia wzywającego do uzupełnienia braków (o ile uzupełnienie braków jest możliwe) lub postanowienie o odnowie nadania skardze dalszego biegu
- na postanowienie o odmowie nadania skardze konstytucyjnej dalszego biegu przysługuje **zażalenie**, które należy wnieść w terminie **7 dni** od dnia doręczenia postanowienia; zażalenie podlega rozpoznaniu na niejawnej rozprawie przez **3-osobowy skład orzekający**
- jeżeli skarżący wniósł nadzwyczajny środek zaskarżenia, **TK może zawiesić postępowanie** do czasu rozpoznania tego środka
- TK może wydać **postanowienie tymczasowe** o zawieszeniu lub wstrzymaniu wykonania orzeczenia w sprawie, którego skarga konstytucyjna dotyczy, jeżeli wykonanie wyroku, decyzji lub innego ostatecznego rozstrzygnięcia mogłoby spowodować nieodwracalne skutki dla skarżącego

POSTĘPOWANIE PRZED TRYBUNAŁEM KONSTYTUCYJNYM

- o nadaniu skardze biegu informuje się **Rzecznika Praw Obywatelskich** oraz **Rzecznika Praw Dziecka**, którzy mogą zgłosić swój udział w postępowaniu
- skarga konstytucyjna jest rozpoznawana w **3-osobowym** lub **5-osobowym** składzie orzekającym, a w sprawach zawiłych nawet przez **pełny skład** (*art. 37 ustawy o organizacji i trybie postępowania przed Trybunałem Konstytucyjnym*)
- **orzeczenie TK dotyczy zawsze losu zakwestionowanego aktu normatywnego, co oznacza, że orzeczenie o niekonstytucyjności skutkuje pozbawieniem aktu mocy obowiązującej, czyli ma skutek *erga omnes*, a nie tylko wobec osoby występującej ze skargą konstytucyjną**
- TK jest związany zakresem zaskarżenia skargi konstytucyjnej
- skarga konstytucyjna jest wolna od opłaty sądowej (koszty postępowania przed TK ponosi Skarb Państwa)

KAZUS NR 2

Parlament uchwalił ustawę zakazującą prowadzenia działalności gospodarczej cudzoziemcom, którzy zamieszkują na terenie Rzeczypospolitej Polskiej krócej niż 5 lat. Aman K., obywatel Syrii, na mocy przepisów tej ustawy zmuszony został do zaprzestania prowadzenia rentownej działalności. Ze względu jednak na fakt, że miał na utrzymaniu dwoje dzieci i bezrobotną żonę, postanowił kontynuować swoją działalność gospodarczą. Dnia 20 lipca 2004 r. Aman K. został skazany wyrokiem Sądu Rejonowego we Wrocławiu za prowadzenie działalności wbrew przepisom prawa. Po bezskutecznym wyczerpaniu drogi prawnej obywatel Syrii wniósł do Trybunału Konstytucyjnego skargę konstytucyjną. W skardze sporządzonej przez adwokata wnoszono o zbadanie zgodności wyroku skazującego Amana K. z przepisem Konstytucji RP, gwarantującym swobodę działalności gospodarczej.

- 1) Czy obywatel Syrii mógł wnieść skargę konstytucyjną do Trybunału Konstytucyjnego?
- 2) Na czym polega tzw. wąskie ujęcie skargi konstytucyjnej?
- 3) Jakie skutki dla skarżącego wywołuje wyrok Trybunału Konstytucyjnego?

KAZUS NR 3

Dnia 5 lutego 2020 r. Jan Nowak otrzymał odpis prawomocnego wyroku, który w jego sprawie został wydany przez Sąd Okręgowy we Wrocławiu, jako sąd II instancji. Jan Nowak uważa, że zarówno sąd I, jak i II instancji naruszyły jego konstytucyjną wolność sumienia i wyznania, wskazując precyzyjnie, które przepisy ustawy legły u podstaw prawomocnego orzeczenia sądu i są niezgodne z ustawą zasadniczą. Niestety Jana Nowaka nie stać na skorzystanie z usług adwokata lub radcy prawnego, a słyszał, że skarga konstytucyjna może zostać sporządzona tylko przez profesjonalnego pełnomocnika.

- 1) Co powinien zrobić Jan Nowak?
- 2) Czy przed wniesieniem skargi konstytucyjnej konieczne jest wniesienie nadzwyczajnego środka zaskarżenia? Co może zrobić Trybunał Konstytucyjny jeżeli nadzwyczajny środek zaskarżenia został wniesiony równolegle ze skargą konstytucyjną?
- 3) W jakim terminie można wnieść skargę konstytucyjną? Kiedy najpóźniej profesjonalny pełnomocnik, działający w imieniu Jana Nowaka może wnieść skargę konstytucyjną w powyższym stanie faktycznym?

KAZUS NR 4

Do Trybunału Konstytucyjnego wpłynęła skarga konstytucyjna Andrzeja S. Skarżący zarzucił, że ustawa o wykonywaniu eksmisji z lokali mieszkalnych oraz oparty na jej przepisach wyrok z dnia 14 lutego 2005 r., wydany przez Sąd Okręgowy w K., są niezgodne z Konstytucją RP. W skardze wskazano ustawę, na podstawie której orzekał sąd oraz zamieszczono szerokie uzasadnienie wraz z podaniem dokładnego stanu faktycznego. Skarżący wskazał, że jego ojciec Roman S., którego dotyczył wyrok Sądu Okręgowego w K., został pozbawiony prawa do lokalu mieszkalnego, a następnie eksmitowany. Andrzej S. dodał, że będąc notariuszem jest legitymowany do sporządzenia i wniesienia skargi konstytucyjnej, ponieważ jego ojciec nie może tego uczynić z powodu złego stanu zdrowia.

- 1) Czy w powyższym stanie faktycznym Andrzejowi S. przysługiwało prawo wniesienia skargi konstytucyjnej do Trybunału Konstytucyjnego?
- 2) Czy przed wniesieniem skargi konstytucyjnego konieczne jest wyczerpanie drogi nadzwyczajnych środków zaskarżenia?
- 3) W jakim terminie można wnieść skargę konstytucyjną?

Bibliografia:

- W. Brzozowski, A. Krzywoń, M. Wiącek, *Prawa Człowieka*, Warszawa 2018
- M. Jabłoński, S. Jarosz-Żukowska, *Prawa człowieka i systemy ich ochrony. Zarys wykładu*, Wrocław 2010
- J. Hołda, Z. Hołda, D. Ostrowska, J. Rybczyńska, *Prawa człowieka. Zarys wykładu*, Warszawa 2014
- M. Chmaj (red.), *Wolności i prawa człowieka w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszaw 2016
- B. Banaszak, *Prawo konstytucyjne*, Warszawa 2012
- P. Ochmann, M. Pisz, R. Piotrowski (red.), *Prawo konstytucyjne. Kompendium*, Warszawa 2018
- M. Granat, M. Zubik (red.), *Prawo konstytucyjne. Kazusy i ćwiczenia*, Warszawa 2012